

Світлана Повторєва

СМЕРТЬ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ І ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Аналізуються методологічні аспекти поняття «смерть» в контексті постмодерністської філософії і художньої літератури. Доводиться, що поняття «смерть людини (автора, поета, суб'єкта)», а також опозиції «смерть-життя», «смерть-безсмертя» та ін. є лінгвістичними конструктами, що формують дискурсивні практики сучасної європейської культури.

Ключові слова: методологія, «смерть автора», «смерть людини», «смерть поета», «смерть суб'єкта».

Анализируются методологические аспекты понятия «смерть» в контексте постмодернистской философии и художественной литературы. Обосновывается, что понятия «смерть человека (автора, поэта, субъекта)», а также оппозиции «смерть-жизнь», «смерть-бессмертие» и др. являются лингвистическими конструктами, формирующими дискурсивные практики современной европейской культуры.

Ключевые слова: методология, «смерть автора», «смерть человека», «смерть поэта», «смерть субъекта».

Methodology aspects of the concept of death in context of postmodernism philosophy and fiction are analysed. Concept «death of man (author, poet, subject)» and the opposition «death–life», «death–immortality» and so on are the linguistic constructions that form the discourse practice of modern European culture.

Key words: death of author, death of man, death of poet, death of subject, methodology.

Проблема смерті посідає помітне місце в інтелектуальному просторі сучасної культури. Смерть розглядається як один з універсальних культурних кодів, категорія граничних підстав людського буття, необхідна ланка структуралізації культури у формульній зв'язці «життя – смерть – безсмертя» [6, с. 339–340]. На думку відомої представниці постмодерної філософії Е. Рудинеско, міркування про таємничий розрив між тиранією смерті та її неможливою трансгресією – один з найбільш оригінальних і плідних моментів французької післявоєнної філософії [13, с. 46]. Скандальної популярності в сучасному філософському дискурсі набула теза М. Фуко про те, що поняття «людина» є конструктом порівняно недавнього часу і «кінець її, можливо, недалекий, <...> людина зникне, як

зникає обличчя, накреслене на прибережному піску» [14, с. 404]. Положення про наближення «смерті людини» було однією з підстав для обвинувачення французького мислителя та його послідовників в антигуманізмі. Поширення цього конструкту в сучасній західній епістемі, неабияка зацікавленість, яку виявляє до нього європейська інтелектуальна спільнота, зумовлює *актуальність* даного дослідження.

Метою цієї статті є осмислення ряду положень філософських і літературних текстів, у яких теза про смерть виконує функцію методологічного інструменту сучасних гуманітарних досліджень. Значний інтерес являють в цьому плані роботи Ж. Деріда, Ж. Дельоза, Ю. Крістєвої, Р. Барта, М. Фуко, Е. Рудинеско, Р. Якобсона та ін. Залучення не лише філософських, але й літературно-художніх текстів до аналізу методологічних аспектів поняття «смерть» має серйозні підстави. Адже «мистецтво розглядається як «генератор» багатьох постмодерністських ідей, його визнають основною формою кодування, трансляції та маніфестації цих ідей» [15, с. 11]. Акцентування методологічного аспекту, конструктивних можливостей поняття «смерть» (у різних словосполученнях), на що зазвичай звертають недостатню увагу у вітчизняній філософській літературі, становить *новизну* цієї роботи.

Концепція смерті Ж. Деріда, мислителя, який поряд з Ж. Дельозом «заклав фундамент сучасної методології» [13, с. 17], є ключовою в ряді його творів («Дар смерті», «Апорії», «Кожен раз – єдиний, кінець світу» та ін.). Ця проблема розглядається Ж. Деріда в контексті ідей І. Канта, Г. Гегеля, С. Кіркегора, Э. Левінаса, Ф. Ніцше, Я. Паточки, З. Фрейда, М. Гайдегера про смерть. Проводячи зіставлення текстів названих мислителів, Ж. Деріда відповідно до логіки деконструкції прагнув знайти те, що не піддається поверховому погляду, приховане у глибинах несвідомого, але може бути прочитане внаслідок операції з текстами. Деконструкція, будучи одним з головних принципів постмодерністської методології, є творчим запозиченням у М. Гайдегера, трансформацією гайдегерівського принципу деструкції. Порівняння цих принципів між собою дає можливість виявити як їх подібність, так і відмінності. Деконструкція є синтетичним медіативним способом подолання логоцентризму і бінарizmu традиційної мови, засобом семіотичного дослідження повсякденної знакової діяльності, мови наукової, художньої творчості, релігійних, політичних та ін. текстів. Для реконструкції, на відміну від деструкції, характерна відмова від онтологічних претензій. Деконструкція призначена переосмислити і перетворити дискурс з вже наявних мовних конструктів (опозицій, ієрархій тощо). Основними процедурами деконструкції є розрізнення, викреслювання, аналіз слідів,

обмовок, помилок і т. ін., практична робота з текстами, в той час як для деструкції характерна більшою мірою увага до натяків, стихії мовлення, вслухання в голос буття, аніж аналіз написаного тексту [12, с. 65].

Розглядати людину з позиції смерті, на думку Ж. Деріда, методологічно дуже цікавий ракурс. Адже це унікальна ситуація, коли людина опиняється наодинці із собою. Не можна померти за іншого, перед обличчям смерті людина перебуває в найбільш напруженій концентрації своєї суб'єктивності. Осмислюючи проблему смерті, Ж. Деріда спирається на ідеї роботи М. Гайдегера «Буття і час», який, зокрема писав: «Впевненість в істині смерті – смерть є завжди лише своя – є інший рід і більш вихідна, ніж будь-яка достовірність внутрішньосвітового зустрічного суцього чи формальних предметів; бо це впевненість у бутті-в-світі» [15, с. 302].

У постмодернізмі зберігається і розвивається традиційне для західної філософії, особливо властиве екзистенціалізові уявлення про смерть у зв'язку з поняттям свободи. Так, М. Гайдегер відзначає: «Заступання відкриває присутності загубленість в людині-самості і ставить її перед можливістю, без первинної опори на занепокоєну стурбованість, бути самою собою, але собою в пристрасній, фактичній, відстороненій від ілюзій людей, що в собі самій впевнена і що жахається, свободі до смерті» [15, с. 300]. Ж. Деріда також аналізує смерть у контексті своїх уявлень про свободу, навіть певною мірою ототожнює їх, називає смерть людини іншим ім'ям свободи. Смерть стає фактором звільнення, входить у контекст життя людини, стаючи істотним його орієнтиром. Переживання, турботи в зв'язку зі смертю, не втікання від неї, не прагнення сховатися, а навпаки – позиція людини, що сміливо дивиться смерті в обличчя – це фактори свободи суб'єкта.

Проблема смерті людини розглядається Ж. Деріда за допомогою ряду понять, що слугують методологічними засобами її розкриття: «секрет», «тайна», «смерть Іншого», «оплакування померлих» тощо. Поняття секрету означає щось таємниче, суб'єктивне, недоступне іншим людям – відокремлення душі від тіла, існування душі після смерті. Поняття секрету стосовно смерті також є методологічно конструктивним у контексті філософії Іншого Е. Левінаса. В цьому сенсі секрет означає і життя людини, що перебуває у скорботі через смерть Іншого, адже його вже не буде поруч у цьому світі. В деяких своїх текстах Деріда конкретизує поняття смерті Іншого в контексті стосунків дружби. Знаючи про свою близьку смерть і будучи останнім з покоління бунтівних філософів, що належали до класиків постмодернізму, мислитель приречений був сказати прощальні слова на адресу багатьох своїх друзів і опонентів.

Міркування про смерть близьких людей лягли в основу його книги «Кожен раз – єдиний, кінець світу» [18], в якій зібрані прощальні звернення філософа до Л. Альтюсера, Р. Барта, Ж.-М. Бенюаса, М. Бланшо, Ж. Гранеля, Ж. Дельоза, Е. Жабе, С. Кофмана, Е. Левінаса, Ж.-Ф. Ліотара, М. Лоро, П. де Мана, Л. Марена, Ж. Н. Ріделя, М. Серв'єра, М. Фуко. Не ставлячи питання про феномен смерті, її причини і наслідки, Деріда буде свій дискурс, намагаючись зупинити мить, зафіксувати слід унікального моменту переходу від життя до смерті.

В текстах Ж. Деріда крізь біль и скорботу проглядає наративна онтологічна структура слова про смерть і дружбу. Кожна людина в житті зустрічається зі смертю друга. Незмінним, фатальним і універсальним є структурний закон, відповідно до якого одна людини повинна піти раніше за другу, а з двох друзів один побачить смерть іншого: «Мати друга, дивитися на нього, дивитися йому в очі, цінувати його дружбу, це, – зауважує Ж. Деріда, – означає знати твердо и невідворотно (і з часом це знання стає все невідступнішим, таким, що про нього неможливо забути), що один з нас повинен зіштовхнутися зі смертю іншого. Один з нас – і кожен говорить це собі, – один з нас двох, настане такий день, не побачить другого» [18, с. 137]. Смерть друга означає не лише кінець того чи іншого життя, але кінець загалом. Звертаючись з прощальним словом до Е. Левінаса, Ж. Деріда говорить: «Тепер мені бродити самому, віднині і назавжди незбагненна відсутність, в мене перехоплює подих, не можу подолати тремтіння, як тепер працювати, як жити, неможливо говорити, мовчати також, те, що здавалось мені неможливим, прийшло, незбагненне, нечуване, нестерпне, наче катастрофа, що вже трапилась і все ж повинна повторюватися» (Цит. за: [13, с. 191]).

Оригінальній концепції взаємозв'язку між життям і смертю, на думку Е. Рудинеско, присвячені найкращі сторінки книги М. Фуко «Народження клініки» [13, с. 44]. Аналізуючи погляди і спостереження хірурга К. Біша, Фуко звертає увагу на трансформацію класичної концепції смерті, фактично новий підхід до тлумачення сутності смерті. Якщо життя є взаємодією функцій, що опираються смерті, це означає, що Бог втрачає своє право на життя і смерть людей і тварин. Смерть більше не перебуває в божественній компетенції, не є привілеєм Бога; перехід від життя до смерті залежить від подвійного фізіологічного і патологічного процесу, властивого живим істотам. Смерть вписана в історію життя. Як явище поступової деградації тіла, смерть людини починається вже від її народження і супроводжує її все життя до останньої миті. «Коли Фуко аналізує тези Біша, – відзначає Ж. Дельоз, його тон ясно показує, що йдеться про зовсім інше, ніж епістемологічний аналіз. Йдеться про

розуміння смерті, і знайдеться чимало людей, смерть яких відповідала б їх уявленням про смерть такою ж мірою, як у Фуко. Цю могутність життя, таку йому властиву, Фуко завжди мислив і переживав як численну смерть, подібно Біша» [17, с. 102]. М. Фуко був одним з тих видатних філософів, які «об'єднались заради того, щоб виступити проти смерті» [13, с. 47].

Ця позиція знайшла істотну підтримку Ж. Дельоза, у творчості якого з позиції методу трансцендентального емпіризму негативно оцінюються загальноприйняті моральні цінності, абсолюти раціоналістичної етики. Він вважав, що життя отруєне категоріями Добра и Зла, вини и заслуги, гріха и викуплення. Отруєє наше життя також ненависть, включаючи і ту, що звертається проти нас самих у вигляді вини. Він вважав, що ми знецінюємо життя - не живемо, ведемо лише подобу життя, турбуємось винятково про те, щоб уникнути смерті, і все наше життя є культом смерті. Етика Дельоза являє собою «обґрунтування радості і щастя як конструктивних принципів буття» [5, с. 203]. Утвердження волі і радості як головних цінностей життя співвіднесене в мислителя з силою волі і процесом радості, які забезпечують творчий синтез. При цьому Дельоз далекий від заперечення, зв'язку з негативним, що було властиве гегелівській діалектиці. Відмовляючись від діалектики, він відкидає і ущербність, заперечення, що ведуть до смерті, наголошує на повноті життя. Етика Дельоза ґрунтується на радісному життєствердному процесі, уявленні про життєвий потік, в якому зростають і примножуються сили життя, що перемагають смерть.

Ще більш виразно позицію відкидання смерті як цінності або легкого ставлення до неї виражає у своїх творах М. Кундера, письменник, на якого часто посилаються в контексті постмодернізму. Ю. Жицінський вважає спосіб життя і мислення героїв М. Кундери («нестерпну легкість буття» [8; 11]) знаковими для сучасного західного світу. Ці герої шукають легкості, відкидаючи традиційні метафізичні і богословські рефлексії, фундаментальні цінності християнського бачення світу. Легкість буття – це звільнення від категорій моральної відповідальності, від почуття духовної солідарності з ближніми, від імперативу вірності колишнім цінностям. Замість цього пропонують крайній індивідуалізм, де навіть принципи семантики набувають егоїстичних ознак [3, с. 135].

В контексті нестерпної легкості буття смерть втрачає роль звичного орієнтиру, горизонту, що надає ваги і сенсу людському життю. Смерть, що жала людство протягом довгого шляху, була постійним горизонтом і межею, виглядає всього лише як лінгвістичний феномен, який можна змінити, сконструювати в інший спосіб або просто відкинути. Її аж ніяк не слід сприймати серйозно. Поважне ставлення до смерті, надання

словам «смерть», «трагедія» смислової ваги оголошується причиною багатьох людських помилок і страждань. Прикладом міркувань, в яких герой твору декларує легке ставлення до смерті і обґрунтовує свою позицію, може служити монолог журналіста Поля з роману «Безсмертя»: «У “Похоронному марші” Шопена міститься все зло. Якби менше було траурних маршів, було б, можливо, і менше смертей... Шанобливість до трагедії значно небезпечніша, ніж дитячий лемент. Чи усвідомив ти, що є вічною умовою трагедії? Існування ідеалів, що вважаються ціннішими за людське життя. А що є умовою війн? ... Війна може існувати лише у світі трагедії, з початком історії людина не пізнала нічого, окрім трагічного світу, і вона не в силах вийти з нього. Вік трагедії може завершити лише бунт фривольності... Трагедія буде вигнана зі світу... Речі позбавляться дев'яноста процентів смислу і зробляться легкими. В такій атмосфері зникне фанатизм. Війна стане неможливою [10, с. 134–135]. Пропозиції Поля є доволі характерними для постмодернізму, згідно з яким все, з чим стикається людина, є текстом, дискурсом. Не вирішення проблем, не тяжка і копітка боротьба зі злом, стражданням, війнами, а зміна риторики, дискурсу оголошуються тим шляхом, завдяки якому люди прийдуть до загального щастя.

Проблема смерті розглядається М. Кундерой в декількох аспектах, зокрема в контексті взаємозв'язку понять «смерть–безсмертя», «смерть–життя», «смерть–слава». Героїня роману «Безсмертя» Бетіна, приятелька В. Гете, відчуває непереборний потяг до смерті і пов'язує це з власним задоволенням, майбутньою славою. Вона зачарована картиною смерті геніального поета, розуміючи, що його смерть водночас є безсмертям. Вона прагне розділити з поетом його безсмертя і насолоджуватися ним ще за власного життя. Однак не тільки Гете приваблює її, але й інші видатні сучасники, які мають перспективу увійти в плеяду безсмертних. В романі М. Кундери цей діалектичний взаємозв'язок понять «смерть–безсмертя–слава» подається в такий спосіб: «Бетіна раптом виявилася знайомою з двома найбезсмертнішими німцями, не лише з красивим поетом (Гете), але й з потворним композитором (Бетховеном). Це подвійне безсмертя п'янило її. Гете був вже старим... і чудово вистиглим для смерті; Бетховен, хоч йому тільки-но перевалило за сорок, був, навіть не підозрюючи того, на п'ять років ближчим до смерті, ніж Гете. Бетіна стояла між ними, як ніжний ангел між двома величезними чорними надгробками. Це було так прекрасно... Чим він (Гете) був старший, тим був привабливішим, адже чим ближчим був до смерті, тим ближчим був до безсмертя. Лише мертвий Гете здатний буде взяти її за руку і привести до храму Слави. Чим ближчим

він був до смерті, тим менше вона готова була від нього відмовитися» [10, с. 75–76].

В цьому уривку сприйняття смерті видатних митців трактується як джерело натхнення для героїні роману, найулюбленіша мрія – легко і жартівливо здобути славу за рахунок знайомства (дружби) з геніальними людьми. «Смерть і безсмертя» – пара категорій, які набувають в цьому тексті ігрового характеру. Замість звичного уявлення про те, що смерть генія є бідною, тяжкою втратою для близьких людей, для нації, народу, бачимо інше. Смерть постає умовою слави, втіхи, насолоди. Вшанування померлих в такій інтерпретації відкриває доволі цікаві грані людської суб'єктивності.

В концепції смерті в дискурсі постмодернізму поширена теза «смерть автора», що є продовженням і розвитком постмодерністської ідеї «смерті суб'єкта». Дослідження засновника структуралізму К. Леві-Строса, чий праці стали базисними для формування постмодерністського стилю мислення, привели його до висновку, що структура цілком і повністю поглинула суб'єкт, і цю структуру можна вивчати науковими методами. Інтерпретуючи це положення, представники постмодернізму заявили про «смерть людини»: людина не мислить, говорить чи діє, замість неї все це роблять структури, дискурси. Слідом за цим Р. Барт і М. Фуко висунули методологічний принцип смерті автора. Основні особливості цього принципу найвиразніше окреслені Бартом, який сформулював практично всі основні положення постструктуралістського критичного мислення, створив набір ключових фраз і виразив чи надав їм важливого для постмодернізму значення, в тому числі і стосовно «смерті автора» [4, с. 158]. У своїй статті «Смерть автора» [1] Барт зазначав, що текст (письмо) – це «та ділянка невизначеності, неоднорідності і ухиляння, де втрачаються сліди нашої суб'єктивності, чорно-білий лабіринт, де зникає будь-яка самототожність, і в першу чергу тілесна тотожність того, хто пише» [2, с. 264].

Р. Барт розглядає текст як багатовимірний простір, в якому поєднуються різні види літератури (письма). Текст складається з неявних цитат, що відсилають до різних першоджерел. Письмо постійно породжує смисл, який одразу зникає. Місцем сходження різних смислів є читач, а не автор. У символічній діяльності, до якої належить література, автор – всього лише той, хто пише; мові відомий суб'єкт, але не «особистість» цього суб'єкта. Автор відсторонюється на всіх рівнях створення і читання тексту. Місце автора займає той, хто пише, він народжується і живе одночасно з текстом, і не існує раніше. Відповідно до концепції Р. Барта зі смертю автора народжується читач. Опираючись ролі виробників

сміслів, автор «помирає», виставляючи напоказ дискурси, відповідальні за виробництво тексту, що йому приписується. Однак автор опирається і власній «смерті», і в цьому разі його опір полягає в тому, що він, за виразом Дельоза, може «заїкатися» у письмі чи створювати свою власну мову, яку іменують стилем. Отже, «автор» виникає в точці опору, яка виявляється і опором стати автором, и опором «смерті автора». Це опір мові і в мові [2, с. 264].

Принцип «смерті автора» справив значний вплив на гуманітарні дослідження, став одним з найважливіших методологічних засад сучасного літературознавства, зокрема, постструктуралістської поетики. У творчості видатної французької дослідниці літературної творчості, філософа Юлії Крістєвої постмодерністська інтерпретація поняття смерті стає засадничою в контексті концепції «смерті поета» («загибелі поета», «вбивства поета»). «Смерть», «загибель», «вбивство» розглядаються насамперед як вбивство поетичної мови. Спираючись на ідеї руського вченого Р. Якобсона (особливо його роботи «Покоління, що втратило своїх поетів»), вона робить висновок, що рання смерть більшості геніальних поетів – це закономірність, а не трагічна випадковість. «(Кожне) суспільство завмирає, коли відкинути поетичну мову» [7, с. 321], – підсумовує свої міркування Ю. Крістєва. Життя застигає, скорившись суворим и негнучим моделям, перетворюється на повсякденне животіння. Якщо з такої позиції розглядати смерть поетів, то можна доволі нетрадиційно тлумачити глибинний зв'язок мови, життя і смерті людини, її місця в структурі і діяльності суспільства. Адже неодноразово спостерігалось багато спільного в тому, як жили і особливо помирали видатні поети та інші митці. Не рідкістю були і обвинувачення на адресу тих чи інших суспільних верств і навіть суспільства в цілому в тому, що поети передчасно відходили у вічність (М. Лермонтов, О. Пушкін, В. Стус, Т. Шевченко та ін). Згадаємо для прикладу вірш М. Лермонтова «На смерть поета», де він гнівно звертається до правлячих кіл тодішньої Росії, обвинувачуючи їх у вбивстві О. Пушкіна:

«Вы, жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, Гения и Славы палачи!
Таитесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда – все молчи!...» [11, с. 21].

«...Лише поетична мова, – підкреслює Ю. Крістєва, – постійно бореться проти цієї смерті (животіння в тисках негнучких суспільних структур (моделей) – С. П.), а отже тисне на неї, закликає, викликає її» [7, с. 321]. Не випадково смерть і самогубство у творчості поетів, як і трагічні обставини їх власного життя привертають увагу сучасників будь-

якої доби. Адже поет – не приватна особа, не антисупільний елемент, а фермент, що забезпечує повноту життя суспільства; в поетів концентрація екзистенції виявляється особливо яскраво.

Мені близькі ці міркування Ю. Крістєвої. На її питання: «де ми, якщо не на боці тих, кого суспільство марнує, щоб відтворити себе?» [7, с. 321] я відповідаю ствердно. Водночас, вважаю, що вона схильна абсолютизувати значення для суспільного поступу життя і смерті саме поетів, оскільки, як і більшість представників постмодернізму, вважає, що в літературній мові концентрується життя людини і суспільства найбільшою мірою. Не заперечую, що місія поетів є власне такою, як говорить французька дослідниця. На мій погляд, коло животворних сил, необхідних для розвитку суспільства, є дещо ширшим: це і музиканти (наприклад, В. Моцарт, Л. ван Бетховен), філософи (Сократ, Г. Сковорода), священики та ін. Однак в контексті постмодернізму мова літературних художніх творів, міфів, казок тощо найчастіше піддається деконструкції, є джерелом пошуків універсальних кодів культури.

«Убивство, смерть, застигле суспільство – це якраз і є неможливість розуміти позначення як таке: як шифрування, як ритм, як те, що передує сигніфікації об'єкта чи емоції. Поет загинув, бо прагнув перетворити ритм на домінанту, почути в мові те, чого вона не хоче сказати, прагнув надати їй субстанції, не підпорядкованій знаку, унезалежити її від денотації, бо саме цей жест, *найвищою мірою пародійний*, трансформує систему» [7, с. 321], – підкреслює Ю. Крістєва. Надаючи поетичній мові пророчої ролі, дослідниця впевнена, що поезія захищає нас від автоматизації, іржі, які загрожують нашим уваленням про любов і ненависть, бунт і примирення, віру і заперечення.

Підводячи підсумки викладеного вище, можна констатувати, що поняття смерті в постмодернізмі є одним з ядер концептуальних побудов. Навколо поняття смерті концентрується ряд інших традиційних і нетрадиційних філософських понять, воно виконує методологічну роль: дозволяє відкрити нові аспекти суб'єктивності людини, її стосунків з іншими людьми і суспільством. Поняття смерті є істотним компонентом принципу деконструкції, способом інтерпретації поетичних текстів і їх функцій у структурі соціального буття.

1. Барт Р. Смерть автора / пер. с фр. С. Н. Зенкина // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика.– М.: Прогресс; Универе, 1994.
2. Дьяков А. Ролан Барт как он есть.– СПб.: Владимир Даль, 2010.– 319 с.
3. Жицінський Ю. Бог постмодерністів. Великі питання філософії в сучасній критиці модерну / пер. з польськ. А. Величко.– Львів: Вид-во Українського католицького Університету, 2004.– 200 с.

4. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм.– М.: Интрада, 1996.– 384 с.
5. Карцев И. Жиль Делез. Введение в постмодернизм. Философия как эстетическая имажинация.– М., 2005.– 231 с.
6. Кирилюк О. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури.– Одеса: Автограф, 2004.– 416 с.
7. Крістева Ю. Полілог / пер. з фр. П.Тарашук.– К.: Юніверс, 2004.– 474 с.
8. Кундера М. Невыносимая легкость бытия / пер. с чеш. Н. Шульгина.– СПб.: Азбука–классика, 2008.– 352 с.
9. Кундера М. Вальс на прощанье / пер. с чеш. Н. Шульгина.– СПб.: Азбука–классика, 2008.– 272 с.
10. Кундера М. Бессмертие / пер. с чеш. Н. Шульгина.– СПб.: Азбука–классика, 2009.– 384 с.
11. Лермонтов М. Ю. Смерть поэта // Лермонтов М. Ю. Собр. соч.: в 4 тт.– М., 1964.– Т.1.– С. 21–23.
12. Повторева С. М. Принцип деструкції М.Хайдеггера і деконструкція постструктуралізму // Вісник НУЛП: Філософські науки. – № 661.– Львів, 2010.– С. 59–65.
13. Рудинеско Е. Філософи в обіймах бурі / пер. з фр. О. А. Юдіна.– Київ: Ніка–Центр, 2007.– 208 с.
14. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. с фр. В. П. Визгин, Н. С. Автономова.– СПб.: А-сэд, 1994.– 406 с.
15. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Биbihин.– Харьков: Фолио, 2003.– 503 с.
16. Чуйко В. Л. Когнітивізм як об'єкт когнітології.– Ніжин: Міланік, 2007.– 148 с.
17. Deleuze G. Foucault.– Paris: Minuit, 1986.– 119 p.
18. Derrida J. Chaque fois unique, la du monde.– Paris: Galilee, 2003.